

Matkakertomus retorisena toimintana

ILONA LINDH

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 21. toukokuuta 2021

Matkailu on yksi maailman suurimmista liiketoiminnan aloista, ja vapaa liikkuvuus on ajallemme ja maanosallemme keskeinen arvo. Kun maailmanlaajuinen kulkutauti pysäytti niin työhön kuin vapaa-aikaankin liittyvän matkailun, tilanne oli uusi meille vauraan pohjoisen asukkaille, jotka olemme tottuneet liikkumisen helppouteen ja nopeuteen. Matkakirjallisuuden ja sen lukemisen osalta asetelma muistutti jossain määrin – tosin tilapäisesti – sellaisia aikoja, jolloin matkustamaan pääsivät vain ne, joilla oli sekä rahaa ja aikaa että sopiva yhteiskunnallinen asema. Silloin kotiyleisö, joka ei itse päässyt matkustamaan, sai lukea matkakertomuksista hämmästyttäviä tietoja ja havaintoja kaukaisista maista.

Nykyisin tietoa on runsaasti tarjolla ja on mahdollista seurata vaikkapa reaaliaikaista videokuvaa maapallon toiselta puolelta, mutta silti toisten kertomuksia matkoista lue-taan yhä. Matkakertomukset voivat täydentää oppaiden tai nettisivujen tietoja ja siten palvella matkan suunnittelua. Lukija voi myös muistella omia matkojaan ja vertailla matkakertomuksen kuvaamia kokemuksia omiinsa. Yhtä hyvin lukija voi vain nauttia nojatuolimatkasta. Matkakertomus esittää sirpaleisesta ja monimutkaisesta maailmas-tamme yhdenlaisen yhtenäisen kokonaisuuden, johon voi uppoutua ja eläytyä.

Matkakirjallisuutta tutkimalla voidaan saada selville paljon kirjoittamisajan ta-voista ja asenteista sekä siitä, mikä on matkailijalle tuttua ja vierasta, mikä on matkan tekemisen arvoista ja mikä siitä kertomisen arvoista.

Omassa tutkimuksessani olen käsitellyt matkakertomusta perinteikkäänä kirjallisuudenlajina, jolle on tyypillistä hyödyntää tiettyjä kielen ja kerronnan keinoja. Analyysini ovat pohjanneet ajatukselle siitä, että kertominen on retorista toimintaa, johon sisältyy ajatus vastaanottajasta eli lukijasta. Retorisen kertomusajattelun mukaan kertova teksti pyrkii vaikuttamaan lukijaan tavalla tai toisella – ja vaikuttamista on jo sekin, että lukijan mielenkiinto halutaan pitää yllä alusta loppuun. Yhdysvaltalainen kertomusteoreetikko James Phelan on kiteyttänyt kertomuksen määritelmän niin, että siinä ”joku kertoo jollekulle muulle jossakin tilanteessa ja jostakin syystä, että jotakin

tapahtui” (Phelan 2017). Tätä kommunikaatiota olen työssäni tarkastellut kiinnittämällä huomiota kerronnan keinoihin ja siihen, miten ja missä tehtävissä niitä on käytetty.

Tutkimukseni aineistoksi valitsin kolme 2000-luvun alussa julkaistua kirjannmittaista teosta ja yhden lyhyen kertomuksen. Teokset ovat Antti Tuurin kirjoittama *Bospor Express. Kertomus matkasta* (2013), Juha Vakkurin *Afrikan poikki* (2009) sekä Kyllikki Villan *Vanhan rouvan lokikirja* (2004). Mukana on myös lyhyt kertomus nimeltä ”Mamma ok” Antti Tuurin kokoelmasta *Matkoilla Euroopassa. Matkakertomuksia* (2011). Näitä tekstejä olen lukenut hyvin läheltä, kielenkäyttöön huomion kiinnittäen, ja samalla etäältä, kokonaisuuden ja lajin konventiot mielessä pitäen.

Aineiston teokset ovat kerrontatarkoituksiltaan erilaisia: Villan kirja on päiväkirjamuotoinen ja kuvaa pääosin hyvin välittömiä, matkanaikaisia tuntemuksia ja ajatuksia. Vakkurin kirja sisältää runsaasti lähdepohjaisia osuuksia, jotka irtautuvat varsinaisen matkan arjesta. Tuurin teksteissä on selvimmin läsnä kertomuksellinen retrospektio. Yhteistä käsittelemilleni teoksille on se, että ne kertovat tietyn, yksittäisen matkan kokemuksista ja että kaikissa kertomuksissa keskeinen toimija on *minä*.

Tätä minää olen käsitellyt monitahoisena ilmiönä omaelämäkertatutkimuksen käsitteisiin nojaten. Ajatuksena on, että minä voi viitata tekstin ulkopuolelle todelliseen kirjailijaan eli todelliseen Tuuriin, Vakkuriin tai Villaan. Lisäksi minä on tekstin sisäinen kertova minä eli kertoja, ja vielä kerrottu minä eli päähenkilö, se matkailija, jonka seikkailuista luemme. Näiden lisäksi voidaan käyttää käsitettä ideologinen minä, jonka avulla tarkastellaan sitä, miten minä asettuu historialliseen ja kulttuuriseen kontekstiinsa. (Smith & Watson 2010.)

Oma lähestymistapani on ollut tutkia tekstiä, joten todelliset kirjailijat eivät ole olleet tutkimukseni kohde. En siis ole tehnyt väittämiä siitä, missä määrin kirjassa esiintyvä matkailija muistuttaa tai ei muistuta todellista kirjailijaa tai kuinka vahvasti kuvaa kirjailijasta mahdollisesti on rajattu matkakertomuksen tarpeisiin. Sen sijaan olen kiinnostunut niistä minän tasoista, joita voi tarkastella tekstin resurssien perusteella. Olen siis ennen kaikkea analysoinut kielentämisestä vastaavaa kertojaminää sekä sitä, miten syntyy käsitys päähenkilöminästä.

Käsitteistööni on kuulunut vielä teoreettinen implisiittisen tekijän käsite sellaisena kuin se Phelanin edustamassa retorisessa kertomuskertomustutkimuksessa nähdään. Implisiittinen tekijä ei ole kertoja eikä todellinen kirjailija, vaan taso, joka vastaa kerronnallisesta kokonaisuudesta, sen arvoista ja valinnoista. Se on joukko tekijän piirteitä, uskomuksia ja muita tekstin rakentumisen kannalta olennaisia ominaisuuksia. Implisiittisen tekijän käsite kenties havainnollistuu, kun ajattelee sen vastinparia, implisiittistä lukijaa, joka on tekstin olettama lukija, sellainen lukija, joka tekstissä tavalla tai toisella huomioidaan, jolle teksti suunnataan ja jolle annetaan mahdollisuuksia pohtia tekstin viestiä.

Esimerkiksi kun Vakkurin kirjan kertoja, joka edustaa implisiittistä tekijää, selittää, millainen vene on malilainen *pinasse*, oletuksena on, että implisiittiselle lukijalle *pinasse* ei ole tuttu kulkuväline. Vaihtoehtoisesti kertoja voi viitata johonkin asiaan kuin se olisi itsestään selvästi tuttu myös lukijalle. Esimerkiksi Tuurin kirjan kertoja kuvaa turkkilaisen teelasin kokoa vertaamalla sitä ryyppyylasin kokoon, jolloin oletuksena on, että ryyppyylasi on lukijalle tuttu lasityyppi. Kummassakin tapauksessa, selittämisessä

ja olettamisessa, me todelliset lukijat voimme asettua tai olla asettumatta siihen positioon, jonka teksti lukijalle luo.

Kertomisen retoriseen toimintaan siis sisältyy sekä kertominen että vastaanottaminen, mutta olennaista toki on, että on myös tapahtumia, joista kerrotaan. Niistä muodostuu kerrottava tarina. Matkakertomuksen tapauksessa näitä tarinan tapahtumia ovat matkan vaiheet ja sattumukset, mutta myös se, kun päähenkilö suunnittelee seuraavia vaiheita tai reflektoi kokemuksiaan. Kun liikutaan paikasta toiseen, alkaa uudessa paikassa tavallaan aina uusi episodi, joka jakautuu kohtauksiin. Tässä mielessä matkakertomuksissa ei välttämättä ole kovin yhtenäistä tarinan kaarta. Siksi minällä on tärkeä tehtävä olla liima, joka luo kokonaisuuteen yhtenäisyyttä.

Jännitystä ja jännitteitä kertomukseen voidaan luoda monilla ajallisuuden keinoilla. Esimerkiksi pääasiallisen aikamuodon valinta vaikuttaa siihen, minkälainen positio lukijalle muodostuu. Vakkurin kirjan kertovassa preesensissä lukija on ikään kuin matkakumppani, kun taas Tuurin menneen aikamuodon kerronnassa lukijalla on selvemmin yleisön asema. Aika on matkanteossa tärkeä ainesosa siinäkin mielessä, että matkanteko vaatii aikaa. Matkakertomus siis kuvaa sekä liikkumista paikasta toiseen että matkaan kuluvaan aikaan. Toisinaan ajallinen eteneminen hidastuu kerronnassa tiettyyn hetkeen, toisinaan monta päivää tiivistyy yhteen virkkeeseen. Kerronnan keinoin voidaan myös viitata tulevaan, ja siten kasvattaa odotuksia, tai palata taaksepäin matkaa edeltäviin tapahtumiin. Aika on väkisin mukana myös ajankohtana, aikakauden kontekstina.

Matkustaminen on myös läpeensä kielellistä toimintaa, kuten diskurssintutkijat Crispin Thurlow ja Adam Jaworsky ovat todenneet (Thurlow & Jaworski 2010). Aineistoni matkakertomukset sisältävät paljon referoiteja matkanaikaisista keskusteluista tai niiden osista. Useimmiten keskustelut on käännetty suomeksi, oletettua suomalaista lukijaa varten, mutta siten, että alkuperäisestä kielestä on tekstissä jälkiä. Näistä jäljistä matkan vieraskielinen ympäristö tulee ilmi. Tyypillisesti esimerkiksi ravintolasanastoa lainataan suomenkielisen tekstin joukkoon. Myös tietyt matkan arkeen liittyvät sanat voivat tarttua mukaan ympäröivästä kielestä: Villan kirjassa chileläinen taksinkuljettaja on *taxista* ja hotellin vastaanotossa työskentelee *señora Sonya*. Yhteisen kielen puuttuminen voi puolestaan aiheuttaa matkantekoon hankaluuksia, mikä on usein kertomisen arvoiseksi arvioitu kokemus.

Matkoilla myös luetaan, kielellistä toimintaa sekin. Esimerkkikirjoissani Tuurin päähenkilö lukee Primo Levin kirjaa *Aselepo* kulkiessaan samoilla raiteilla kuin Levi toisen maailmansodan jälkimainingeissa. Vakkuri lukee *Koraania* ja kirjoittaa sen innoittamana oman suuran. Villa lukee kirjallisuutta monilla kielillä orientoituakseen matkalla tarvitsemiinsa kieliin. Luettujen kirjojen käsitteleminen on teoksissa yksi tapa asettautua osaksi laajempaa kirjallisuuden kontekstia. Kirjalliseen traditioon asettuminen korostuu kirjojen motoissa, joita on kaikissa kolmessa kirjanmittaisessa teoksessa. Mottoina on lainauksia tunnetuilta kirjailijoilta uuteen kontekstiin sijoitettuna, uusia merkityksiä luomassa. Matkakertomuksissa luetaan ja referoidaan myös matkaoppaita, -esitteitä ja nettitietoja. Niiden kautta tekstiin tulee kaikuja matkailun diskursseista. Toisinaan niiden kanssa käydään dialogia.

Matkustaminen on siis ajallista ja kielellistä toimintaa, mutta myös ja ennen kaikkea liikettä paikasta ja tilasta toiseen. Varsinaista liikkeen tuntua tekstiin tuovat esi-

merkiksi kulkuvälineen ikkunasta tai laivan kannelta nähtyjen näkymien kuvaukset. Maisemat vilisevät, kun minä liikkuu. Fyysisistä ympäristöistä keskeisiä ovat tilat, jotka liittyvät olennaisesti matkantekoon. Näitä väliaikaisuuden tiloja ovat esimerkiksi asemat ja satamat sekä junat, laivat ja erilaiset autot. Astetta yksityisempiä väliaikaisuuden tiloja ovat puolestaan hotellihuoneet, hytit ja teltat, joissa matkailijat yöpyvät. Näissä edellä mainituissa tiloissa päähenkilöminät ovat ennen kaikkea matkantekijöitä, kun taas nähtävyyksissä toimintaa määrittävät turismin käytänteet – myös silloin, kun matkailija itse suhtautuu turistin rooliin vastahakoisesti.

Erilaiset tilat välittyvät lukijalle paljolti toiminnan kuvauksen avulla. Keskeistä on se, mitä matkailija missäkin tilassa tekee: odottaa, yöpyy, kirjoittaa, kävelee, tarkkailee. Päähenkilöminä on silloin deiktinen origo, johon etäisyydet ja sijainnit suhteutuvat.

Tilan kuvaus rakentuu usein monikerroksisesti siten, että mukana on sekä lähi-etäisyys että etäinen ulottuvuus. Esimerkiksi Villan kirjan ensimmäisessä hytin kuvauksessa hahmottuu hytti, joka on laivassa, joka on satamassa, joka on Gdyniassa, joka on Puolassa. Tilojen kuvauksessa voi hyödyntää kertojan ja lukijan oletettua yhteistä maailmantietoa: lukijan voi olettaa esimerkiksi suurin piirtein tietävän, minkälaisia ovat eurooppalaiset rautatieasemat tai että lukija voi päätellä, minkälaisia ovat sataman äänet. Sen sijaan länsiafrikkalainen puskataksi-asema vaatii enemmän kuvaamisen keinoja.

Matkustamiseen liittyy myös muita ihmisiä. Ihmiset saattavat olla osana tilan kokemuksesta esimerkiksi tungoksen synnyttäjänä tai sosiaalisen kerrostuneisuuden osoittajina, mutta tällöin varsinainen vuorovaikutus puuttuu. Vuorovaikutteiset kohtaamisetkin jäävät matkoilla usein lyhytaikaisiksi, vaikka ne olisivat matkan käännteiden kannalta merkittäviä. Jotkut kohdatuista kuitenkin nousevat ainakin osaksi matkaa keskeisiksi; heidät ikään kuin henkilöhaamoistetaan. Henkilöiden kuvaukset voivat pohjautua melko stereotyyppisiin käsityksiin, ja niissä nojataan luokitteluihin ja erontekoihin, joiden oletetaan olevan myös lukijalle tuttuja. Toiset ihmiset nähdään vahvasti minän kokemuksen ja kertojan kielentämisen välittämisenä, joten kohdattujen omat äänet eivät pääse vahvasti esiin. Toisaalta, jos kerronta on voimakkaasti karrikoivaa, se tulee helposti karrikoineeksi myös kirjan minästä syntyvää kuvaa.

Kohdattujen ihmisten representointi nostaa esiin kertomuseettisiä kysymyksiä, jotka liittyvät sekä kerrottuihin ihmisiin että tekstin ja lukijan suhteeseen. Kun todellisista ihmisistä muokataan kertomuksen henkilöhaamoja, pitäisikö näillä ihmisillä olla siihen sanansa sanottavana? Tai entä jos henkilö on kuvattu selvästi liioitellen, miten se vaikuttaa siihen, miten lukijan on suhtauduttava muihin kertomuksen osioihin?

Avoin subjektiivisuus voi kuitenkin toimia myös siten, että minän asema kaikki-tietävänä ja kaiken näkevänä keskipisteenä kyseenalaistuu, etenkin jos lukijaa on aktivoitu päättelävään ja tulkitsevaan positioon. Omakohtaisessa matkakertomuksessa on sallittua näyttää minän rajallisuus havaintojen tekijänä ja tiedon tuottajana. Tutkimisani teoksissa minät ainakin ajoittain tunnustavat tietämättömyytensä sekä matkaan liittyvät huolensa ja pelkonsa. Heillä on omat ennakkokäsityksensä ja aiemmat kokemuksensa. He myös punnitsevat omia ratkaisujaan, mikä tuo esiin vaihtoehtoisten valintojen mahdollisuudet. Nämä ominaisuudet lisäävät keskusteltavaa sävyä kerrontaan. Myös yleistyksen ja yksinkertaistuksen asettuvat subjektiivisuuden kehikkoon, toisin kuin sellaisessa impersonaalisessa tekstissä, josta minä on kokonaan häivytetty.

Matkakirjallisuuden tutkimus on nykyisin jo vakiintunut tutkimusala, jossa matkan ja kirjoittamisen suhteita tarkastellaan monipuolisesti ja monitieteisesti ja usein kriittisesti. Tutkijat ovat kiinnittäneet paljon huomiota lajin ongelmallisiin puoliin, ja on jopa esitetty, että koko laji on ytimeltään toiseuttava. Osaltaan onkin niin, että lajin konventiot ja kertomusmuoto ohjaavat tietynlaisiin tapoihin nähdä ja kielentää. Olen kuitenkin tullut analyysien pohjalta siihen johtopäätökseen, että matkakertomus lajina mahdollistaa hyvin monenlaiset lähestymistavat, tyylilliset keinot ja kerronnalliset ratkaisut. Sekä lajin että myös yksittäisen teoksen sisällä voi olla monenlaisia, jopa keskenään ristiriitaisia positioita ja ääniä.

Matkakertomuskirjojen arvosteluissa saatetaan kehuna mainita, että jokin teos on muutakin kuin matkakertomus tai enemmän kuin matkakertomus. Oma havaintoni on, että sekin on varsin tyyppillistä. Matkan kerrontaan tarttuu minän mukana niin monia aineksia, että matkakertomuksesta tulee lähes väistämättä jotain muutakin kuin matkakertomus.

Kiinnostavaa on se, miten paljon matkakertomuksille ominaisia piirteitä voi nähdä sekä tieto- että kaunokirjallisissa lajeissa tälläkin hetkellä. Esimerkiksi nykyisin suosittu kerronnalliset tietokirjat saattavat rakentua kuin matkakertomukset tai sisältää upotettuja matkakertomuksia. Nykykaunokirjallisuudessa ammennetaan puolestaan paljon omakohtaisuudesta ja leikitellään faktan ja fiktion läheisyydellä, mikä on ominaista myös monille matkakertomuksille. Väitöskirjani käsitteistä muun muassa faktuaalisuus, fiktionaalisuus, kerronnallisuus ja omakohtaisuus ovat ajankohtaisia paitsi matkakerronnan myös kirjallisten virtausten kannalta laajasti.

Lähteet

- PHELAN, JAMES 2017: *Somebody telling somebody else. A rhetorical poetics of narrative*. Columbus: Ohio State University Press.
- SMITH, SIDONIE & WATSON, JULIA 2010: *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives*. Toinen painos. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- THURLOW, CRISPIN & JAWORSKI, ADAM 2010: *Tourism discourse. Language and global mobility*. London & New York: Palgrave Macmillan.

Ilona Lindh: *Matkasta kertomus. Kielen ja kerronnan keinot omakohtaisessa matkakertomuksessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-7226-6>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@helsinki.fi